

Az *Anti-Tőke* mint kritikai elmélet

Weiss János

DSc, egyetemi tanár (PTE BTK)

janosweiss@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.4>

Bence György, Kis János és Márkus György közös könyve a hetvenes évek elejére készült el, és a címe: *Hogyan lehetséges a kritikai gazdaságtan?* A köznyelvben az *Anti-Tőke* vagy az *Überhaupt* elnevezés terjedt el. A kritikai töltés miatt én az előbbit preferálnám, de tartalmilag az utóbbi beszédesebb: lehetséges-e egyáltalán a kritikai gazdaságtan? Ez a szocializmusnak egy olyan elmélete lenne, amely a marxizmus reneszánszának kontextusába illeszkedik. Dolgozatom azt szeretné megmutatni, hogy az elemzett könyv két fontos tézist tartalmaz: (1) a marxi elmélet nyomvonalain haladva egy ilyen elmélet nem lehetséges, (2) a szocialista gazdaság nem lehetséges, illetve működésképtelen.

Kulcsszavak: *Überhaupt*, kritika, Marx és a szocializmus, politikai gazdaságtan, a marxizmus reneszánsza, a reformközgazdaságtan bírálata

Anti-Capital as a Critical Theory

György Bence, János Kis and György Márkus wrote a joint book in the early 1970s entitled *How is Critical Economic Theory Possible?* It was colloquially known as *Anti-Capital* or *Überhaupt*. I would prefer the former because of the critical charge, but the latter is more conversational in content: is critical economics possible at all? It would be a theory of socialism that fits into the context of the renaissance of Marxism. My thesis aims to show that the book under analysis contains two important theses: (1) such a theory is not possible following in the footsteps of Marxist theory, and (2) socialist economics is not possible or is unworkable.

Keywords: *Überhaupt*, Critique, Marx and Socialism, Political Economy, Renaissance of Marxism, Critique of Reform Economics

„Természetesen [senki sem tagadhatja],
hogy Marx *kritikai* gazdaságtant akart alkotni.”¹

A könyv előszavában olvashatjuk: „Feltételezzük, hogy az olvasó járatos az irodalomban, legalábbis azon a szinten, ahogy ez az újabb *politikai gazdaságtan* kézikönyvek alapján elvárható.”² Tekintsünk el most attól, hogy a mondat némileg billeg; a szerzők azt várják az olvasótól, hogy legalábbis az átlagos színvonalú politikai gazdaságtan kézikönyvek (inkább tankönyvek) szintjén ismerje a témát. Az elvárás nem túlzott, hiszen mindenkinek, aki megfordult a magyar felsőoktatásban, egy ilyen nevű tárgyat hallgatnia kellett. És persze különböző szintű és terjedelmű kézikönyvek (tankönyvek) voltak forgalomban. A legszínvonalasabb könyvek a hajdani Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen készültek, és a közgazdasági karokon (Budapesten és Pécsen) voltak használatosak. A szocializmus politikai gazdaságtana szerzői gárdájának vezetője az a Berei Andor volt, aki a Rákosi-kor legsötétebb éveiben az Országos Tervhivatal elnökeként működött, az '56-os forradalom idején pedig tagja volt annak a csoportnak, amelyet Moszkvába menekítettek; a visszatérése után, 1960-tól 1971-ig a Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszékének vezetője, majd '76-ig munkatársa volt. Feltűnő, hogy az *Anti-Tőke* irodalomjegyzékében egyetlen ilyen kézikönyv sem szerepel; és jogosan, mert tulajdonképpen egyik sem volt méltó a megemlézésre. A szerzők az olvasótól elvárnak bizonyos ismereteket, de már most sejtethetjük: ezek az ismeretek alapos korrekcióra fognak szorulni.

Induljunk ki egy teljesen külsődleges szempontból: Marx a legjelentősebb műveinek címében mindig ezt szerepeltette: *Kritik der politischen Ökonomie*. A tankönyvirodalomban viszont a „kritika” szó következetesen hiányzik, ebben *mindig* csak a „politikai gazdaságtanról” volt szó. S ez nem egyszerű figyelmetlenség volt: a tankönyvek, a tankönyvírás maga is dogmatizál;³ ennek megfelelően az a benyomás keletkezik, hogy egy megmerevedett és lezárt ismeretanyagot kapunk. És mi sem volt természetesebb, mint hogy a sztálinizmussal való (vélt) leszámolás éveiben a tankönyvbe öntés eleve gyanús volt. Hogyan transzformálják tehát az *Anti-Tőke* szerzői ezt a címet? Kérdezhetnék ezt is: minden dogmatizálás után hogyan lehetséges (még) a politikai gazdaságtan *bírálata*?

Úgy tűnik, ennek a kérdésnek nagy aktualitása is van: hiszen benne állunk abban a történetben, amelyet Lukács György a „marxizmus reneszánszának” nevezett. A cél a dogmatizmus évtizedei után a Marxhoz való visszatérés volt; és most a saját gazdasági

1 Bence – Kis – Márkus 1992, 176. (Saját kiemelés.) Előadásként az „*Überhaupt: Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*” 50 év távlatából” című konferencián hangzott el az ELTE-n, 2022. november 11-én. Az előadást egykori közgazdász évfolyamtársaimnak ajánlom.

2 Bence – Kis – Márkus 1992, 7.

3 „[Az *Überhaupt*] a brossúra-minőségű marxizmus-leninizmus gyakorlatát szembesítette a klasszikus marxizmus analízis hagyományával és újabb eredményeivel.” (Vágvolgyi 2021, o. n.)

életünket próbáljuk egy marxi háttér előtt elemezni. Mondhatnánk, hogy Marxnál és Marx után nincsen többé politikai gazdaságtan (legalábbis mint a közgazdaságtan fő árama). De először is van egy ennél sürgetőbb kérdésünk: hogy lehet átmenteni a marxi elemzést a kapitalizmus „utáni” társadalomra? Ezzel a kérdéssel a szocializmus politikai gazdaságtanának már a kiindulóponton szembe kell néznie.

I.

Mi lesz tehát a marxizmussal a szocializmus győzelme után? – ezt a kérdést már a tízes évek legvégén és a húszas évek legelején sokan fölvetették.⁴ Rosa Luxemburg ezt írja:

A politikai gazdaságtan tudományának szerepe abban a pillanatban véget ér, mihelyst a kapitalizmus gazdaságának anarchiája átadja a helyét a tervgazdaságnak, amelyet az egész dolgozó társadalom tudatosan szervez és irányít. A mai munkásosztály győzelme és a szocializmus megvalósítása tehát a politikai gazdaságtan tudományának végét jelenti.⁵

A tervgazdaságról, amelyben minden tudományosan megszervezett, nem lehetséges tudományos elemzés. Erről hasonlóan vélekedett Nyikolaj Ivanovics Buharin is:

Mihelyst megvizsgáljuk a szervezett társadalomgazdaságot, eltűnnek a politikai gazdaságtan összes alapkérdései. [...] Helyüket ezért elfoglalhatja egyrészt a leírás egy bizonyos rendszere, másrészt a normák rendszere. De itt már nincs hely olyan tudomány számára, amely a „piac vak törvényeit” tanulmányozza, mert ilyen piac már nem létezik.⁶

Nagyjából hasonlókat írt ugyanebben az időben Lukács György is a *Történelem és osztálytudat* egyik korai tanulmányában. Az alapvető kérdés számára is az, hogy hogyan néz ki a marxizmus társadalomleíró kapacitása a küszöbön álló világforgóadalom fényében. „Az átalakulás, amely [...] végbemegy, gazdasági átalakulás (és az osztályok ez által determinált átrétegződése.”⁷ Ahogy Buharin mondta, most következhetne a leírás, mintha itt már nem lenne lényeg, csak felület – a szervezethez esetében nem lehet többé „mélyre hatolni”. „[A szocialista] »gazdaságnak« már nem az a funkciója, amit minden korábbi gazdaság betöltött: a tudatosan vezetett társadalom szolgálóleánya kell legyen, el kell

4 Itt egy kicsit megsértem azt a tilalmat, amelyet a szerzők állítottak maguk elé: „A főszövegben nem volt célunk a korszak elmélettörténeti összképének felvázolása. Csak annyiban érintettük a húszas évek marxistáinak problémáit, amennyiben ezt a kritikai módszer fogalmának rekonstruálása feltétlenül szükségessé tette.” (Bence – Kis – Márkus 1992, 428.)

5 Luxemburg 1941, 491.

6 Buharin 1922, 2.

8 Lukács 1971, 549.

veszítse immanenciáját, öntörvényűségét – ami voltaképpen gazdasággá teszi; mint gazdaságnak meg kell szünnie.”⁸

Egy kicsit lassítsunk: a gazdaságnak Marxnál két jelentéssdimenziója volt. Az egyik az elemzés tárgya: Marx a politikai gazdaságtan (sőt általában a közgazdaságtan) tradíciójában mozogva a kapitalista gazdaság szabályszerűségeit, sőt törvényszerűségeit szeretné feltárni. Ez teszi ki a szubsztanciális elemzéseket *A tőkében* és annak előmunkálataiban. A másik: a gazdaság olyan világ, amely a kapitalizmusban, a szükségszerűség birodalmaként domináns, de ezt a dominanciát a forradalmi átalakulásnak el kell söpörnie. Ettől kezdve a gazdaság szót legalábbis időzőjelbe kell tennünk; a szocialista gazdaság – mindenekelőtt a társadalmi funkcióját tekintve – már nem ugyanaz, mint a kapitalista (és talán a megelőző) társadalmak gazdasága volt. „Ez a tendencia mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy az átmenet folyamán megváltozik gazdaság és erőszak viszonya.”⁹

Egy kicsit sokkoló lehet itt az „erőszak” szó megjelenése; Lukács itt a szabad alakításra, a szabad formálásra gondol, amit a reálisan létezett szocializmusban általában és közönségesen „tervszerűségnek”, „tervszerű alakításnak” neveztek. Lukács már 1922 végén bagatellizálni próbálja e tanulmány jelentőségét, és azt állítja, hogy a hangütését még a közelinek hitt világorradalomra vonatkozó várakozás határozta meg. Lukács így 1922 karácsonya körül mintha már belátta volna: vigyázzunk, a gazdaság nem szorítható vissza ilyen egyszerűen. És ez a marx fogalmak szerint azt jelenti, hogy a kapitalizmus fennmarad az új társadalmon belül is: „itt” és „most”. De ugyanakkor Lukács 1922 végén mégsem korrigálja e tanulmány tematikus mondanivalóját.

A „Lehetséges-e a politikai gazdaságtan?” kérdésére az ötvenes évek vége felé Oskar Lange próbált meg újra válaszolni. Első megközelítésben azt mondja, hogy a fenti gondolkodók nem tudtak különbséget tenni a „spontaneitás” és az „objektivitás” között.¹⁰ Szerinte csak a spontaneitás veszett el, de a gazdálkodást továbbra is „objektív törvényszerűségek” uralják. Most jött el az ideje annak, hogy a társadalom ezeket az objektív törvényszerűségeket a saját szolgálatába állítsa.¹¹ Ebből a téziszből indult ki a szocializmus politikai gazdaságtanának egyik ideológiai gyöngyszeme: „A szocialista állam gazdaságpolitikája, a népgazdaság tervszerű irányítása csak akkor lehet eredményes, ha tudományos alapokon nyugszik, vagyis ha a gazdasági folyamatok objektív összefüggéseinek felismerésére támaszkodik.”¹² Lange tézise ennél annyival volt különb, hogy szerinte a szocialista újratermelés és elosztás leírásához új módszerre van szükség, s ez szerinte nem más,

8 Lukács 1971, 549.

9 Lukács 1971, 549.

10 Lange 1965.

11 „A szocializmus leküzdi a társadalmi fejlődés spontán jellegét. Olyan feltételeket teremt, amelyek lehetővé teszik, hogy az ember tudatosan figyelembe vegye a gazdasági törvényeket és azt, hogy ezek a törvények az ember szándékainak megfelelően működjenek. Ezzel új korszakot nyit meg az emberiség történetében.” (Lange 1965, 100.)

12 Bertóti – Erdős 1975, 36. (Az idézett részt Bertóti László írta.)

mint a matematikai programozás (s elsősorban a lineáris programozás).¹³ Ennek révén lehetne rögzíteni a gazdasági törvényeket és összefüggéseket, amelyek természetesen objektivitásra tarthatnak igényt.

Egy évtizeddel később, az 1968-ban született *Demokratisierung heute und morgen* című röpiratában Lukács visszatér a kérdésre, bár már nem ejti ki sem a „politikai gazdaságtan”, sem a „történelmi materializmus” kifejezéseket. De mégis arról kezd el beszélni, hogy a szovjet és aztán a kelet-közép-európai szocializmusok kialakulása a marxi koncepció értelmében nem nevezhető „klasszikusnak”:

Az 1917-es forradalom „nem-klasszikus” jellege tehát mindenekelőtt abból adódik, hogy a szocializmust a fejlődés olyan szakaszában kell megvalósítani, amikor a termelés és elosztás tényleges gazdasági színvonala még korántsem alkalmas arra, hogy a „szabadság birodalmának” akár csak konkrét előkészítését is megalapozhatja.¹⁴

E gondolat korai előfutára talán Buharin következő, 1925-ből származó passzusa:

Országunk még csak most kezdett kilábalni a szörnyű szegénységből. Egyesenes örülség lenne még csak álmodozni is arról, hogy babérjainkon ülünk, vagy pihenni kezdünk. Le kell küzdenünk még a *szörnyű szegénységet*, az *éhség*, a *szenny*, a *tudatlanság*, a *barbárság*, a *tunyáság maradványait*, de már világosan látjuk magunk előtt a széles és a helyes utat, amelyen eljutunk a végső győzelemhez.¹⁵

És akkor a nagy kérdés az lesz, hogy az így létrejövő szocializmusban, amelyben még sokáig a *szenny*, a *tudatlanság*, a *barbárság* uralkodik, ahol tehát elsődleges cél a „hátrány behozása”, ott milyen legyen a „gazdasági gyakorlat”.¹⁶ Mindenesetre egyvalami világos: az „új társadalom” nem tekinthető többé egyszerűen a kapitalizmus meghaladásának, vagy talán pontosabban: egyelőre nem lehet látni, hogy a kapitalizmus leírásának eszköztára hogyan lenne hasznosítható a szocializmus tanulmányozásakor.¹⁷

13 A lineáris és a nem lineáris programozás elmélete természetesen ideológiamentes volt – arra, hogy ennek kellene nyújtania a szocialista gazdaság működésének törvényszerűségeit, annak idején, diákként mi nem is gondoltunk.

14 Lukács 1988. 71.

15 Buharin 1988, 161. (Kiemelések tőlem.)

16 Buharin 1988, 161.

17 Lukács itt mintha legalábbis erősen gyengítene a hidegháborús ideológiára jellemző dualisztikus gondolkodást.

II.

Még mindig a kiinduló kérdésünknel tartunk: *hogyan* lehetséges a szocializmus politikai gazdaságtana? Az 1968-as gazdasági reform e kérdés megválaszolásához új empirikus bázist teremtett. A „gazdasági gyakorlatban” most éppen a piaci elemek erősítése került előtérbe. A politikai gazdaságtan lehetősége így mintha új aktualitást kapna. 1968 körül az új gazdasági mechanizmus szakemberei éppen arra a belátásra jutottak, hogy a szocializmustól idegen elemeket nem gyengíteni, nem kiküszöbölni, hanem erősíteni kell. Alig-alig merjük kimondani: szigorú értelemben a szocializmus 1968-ban már meg is bukott. Ugyanakkor a rendszer önértelmezésében a marxizmus még szigorúan őrizte a maga hegemóniáját.

A kihívás tehát adva volt, de az ezzel való szembenézés helyett a forgalomban lévő tankönyvek inkább a Lange-féle pragmatikus koncepcióra támaszkodtak: eljött a leírás és a normatív célok kijelölésének időszaka. (A kettő együtt persze egy furcsa zagyvalékot alkot. És most nincs módom a „van” és a „legyen” határvidékén mozgó számos tézist és doktrínát idézni.)¹⁸ Közben a gazdasági reformot megállították, sőt visszavonták, aztán mégis kiderült, hogy feltétlenül szükség lenne piacélenkítő lépésekre. Következett a „húzd meg, ereszd meg” korszaka. Bauer Tamás a *Mozgó Világ*ban 1982-ben rendkívüli merészséggel a politikai gazdaságtan tankönyvek „közös trükkjéről” beszélt. Véleményem szerint több ilyen trükk is van, és ezek közül a legfontosabb a szocializmus politikai gazdaságtanának *lehetőségére* vonatkozik.¹⁹ A trükk azt próbálja lefedni, hogy nem veszünk tudomást arról, hogy a gazdaság „funkciójának” meg kellett volna változnia. Ugyanakkor működik egyfajta normatív jövőre utalás, például abban, hogy a szocializmus gazdasági alaptörvénye a szükségletek *egyre* teljesebb kielégítése. Ez szégyenletes ideológiai banalitás, amelyet komoly képpel már akkor sem volt könnyű kimondani. A trükk abban állt, hogy a szocialista gazdaság olyan öntörvényű gazdaságként jelent meg, amelyben a piaci elemek keveredtek a tervezés, a tudatos előrelátás elemeivel. Így egy beszorított helyzet jött létre, és azt kellett mondani, hogy a „szabad alakításnak” is meg lesznek majd a maga „törvényei”. Vagyis itt a szándékok vélt tendenciákkal fonódnak össze. Bauer Tamás először is megismétli a kései Lukácsnak azt a gondolatát, hogy a marxi eszköztárral a reálisan létezett szocializmust nem lehet megközelíteni:

A marxi szocializmuskép azonosítása a kelet európai tervgazdaságok valóságával nem állja meg a helyét [...]. Csalóka az a hiedelem, hogy ha Marx a kommunizmus alsó fokáról beszélt, akkor az azonosítás már jogosultabb, mint amikor megkülönböztetés nélkül beszélt a kapitalizmust felváltó közösségi termelésről.²⁰

¹⁸ Berei 1975.

¹⁹ Bauer 1982, 17.

²⁰ Bauer 1982, 19.

És ha már a marxi köteléket elvágtuk, akkor miért idegenkednénk a piaci elemek bevezetésétől? Bauer Tamás így folytatja: „Logikailag igyekeztem megmutatni: elosztási viszonyainkat már amúgy is »polgári« elvek szabályozzák, nem kell tehát eleve elzárkózni további polgári formák bevezetésétől, ha azok egyébként előnyösnek ígérkeznek.”²¹ Ez persze a hatalom birtokosainál és az ideideológia őreinél kiverte a biztosítékot. Itt tartottunk 1982-ben, amikor is már a szolidaritási Mozgalom és a *Beszélő* elindulása után vagyunk.

III.

Térjünk most vissza a hetvenes évek elejére: a politikai gazdaságtan tankönyvek trükkje már ekkor is fennállt – és a kérdés az, hogy ez a trükk kiküszöbölhető-e. Első megközelítésben óriási a bizalom Marxban: a marxizmus reneszánszában benne állva a szerzők azt kérdezik, hogy megújítható-e a szocializmus politikai gazdaságtana egy Marxhoz való visszanyúlással, Marxnak egy új és eredeti értelmezésével. Véleményem szerint ez volt az *Anti-Tőke* témakijelölésének legmélyebb motivációja. S ez már csak azért is nagyon fontos lenne, mert végül is a szocializmus politikai gazdaságtana volt a rendszer „hivatalos” önképe. (És még Adornótól is van egy mondatunk, amely szerint a társadalom elmélete csak politikai gazdaságtanként lehetséges.)²²

Megalkotható-e a szocializmus politikai gazdaságtana Marxból kiindulva? Lehetséges-e a szocializmus politikai gazdaságtana mint a marxizmus reneszánszának bázisán létrejövő elmélet? Még annak idején a Petőfi Kör filozófusvitájában Lukács ezt mondta: „Most legyünk azzal tisztában [...], hogy nincs még marxista logika, nincs még marxista esztétika, nincs még marxista etika, nincs még marxista pedagógia [stb.]”²³ Föl lehet, és föl kell-e vennünk ebbe a sorba a politikai gazdaságtant is? Az *Anti-Tőke* szerzői mindenesetre (első megközelítésben) így gondolják. Bauer Tamás azt mondta, hogy a „marxi szocializmusképnek” semmi köze sincs a kelet-európai tervgazdaságok realitáshoz, az *Anti-Tőke* szerzőit viszont inkább és elsődlegesen a módszer érdekli. Hiszen a fiatal Lukácstól megtanulhattuk: „A marxizmust illető ortodoxia [...] kizárólagosan a *módszerre* vonatkozik. Az ortodoxia az a tudományos meggyőződés, hogy a dialektikus marxizmusban rátaláltunk a helyes kutatási módszerre, hogy e módszer csak megalapítóinak intenciója szerint építhető ki [...]”²⁴ De a módszernek itt azt a kérdést kell tisztáznia, hogy a marxi koncepció szolgálhat-e a reálisan létező szocializmus bázisaként.

21 Bauer 1982, 20.

22 Adorno 2003, 148. A mondat folytatása azonban mintha árnyalná ezt a tézist: „miközben [a szociológia] a társadalomnak egy olyan elméletét követeli meg, amely a gazdálkodás bevált formáit, a gazdasági intézményeket magukat is a társadalmi rendelkezésből vezeti le”.

23 Hegedűs – Rainer 1989, 71–72.

24 Lukács 1971, 211.

Nézzük az *Anti-Tőké*ből az alábbi rövid összevetést.

(1) A kapitalizmus megteremtette a dinamikus gazdasági fejlődést és a racionális társadalmi gazdálkodás lehetőségét. De azon az áron, hogy minden gazdasági viszonyt áruviszonnyá változtatott, és a termelés egyetlen motívumává a profitot tette, és így kizárta a társadalmi hasznosság szempontjainak érvényesülését [...].²⁵

Marx a szocializmus fogalmát ennek komplementereként dolgozza ki. De ez nemcsak előrehaladás, hanem egyszerre visszalépés is, amiről Marx hallani sem akart.

(2) A szocialista társadalomban a termelés nem az érték, illetve értékfölött, hanem – a jól ismert formula szerint – közvetlenül a használati érték előállítására irányuló termelés, ahogy a kapitalizmus előtti társadalmakban is.²⁶

A marxi használati érték (mint közvetlen naturalisztikus adottság) fogalma azonban súlyos ellentmondásokkal terhes, amelyek közül most csak egyetlen egyet szeretnék felvillantani: „A használati érték [...] naturalisztikus felfogása éles ellentétben áll a marxi történelemszemlélet legáltalánosabb filozófiai intencióival [...]”.²⁷ Egy ilyen használati értékre irányuló termelés ezért nem lehetséges, és egy másik nagy nekirugaszkodással a szerzők úgy teszik fel a kérdést, hogy lehetséges-e a „központosított munkaidő-gazdálkodás”? „A munkaidő-kalkuláción alapuló központi gazdálkodási rendszer nem működik, s ennek elvi, a rendszer természetében gyökerező okai vannak, a működési problémákat a legkifinomultabb számítási technika sem oldhatja meg.”²⁸ Oskar Lange reményeivel ellentétben.²⁹

IV.

Az igazi kérdés azonban nem is az volt, hogy a politikai gazdaságtan hogyan lehetséges, hanem az, hogy a „kritikai gazdaságtan” hogyan lehetséges. Ennek az értelmét talán a következő idézettel szemeltethetjük a leginkább:

Persze, hogy [Marx] meg akarta mutatni a kapitalista gazdaság szükségképpen irracionálisát, a rendszer forradalmi átalakításának lehetőségét s a fejlődési tendenciákat,

25 Bence – Kis – Márkus 1992, 43.

26 Bence – Kis – Márkus 1992, 43.

27 Bence – Kis – Márkus 1992, 35.

28 Bence – Kis – Márkus 1992, 173.

29 Ezt a szembenállást itt részletesebben is ki lehetne dolgozni, de ettől most eltekintek.

amelyek ebbe az irányba mutatnak. Ebből a szempontból nyilvánvalóan nem lehet közömbös az sem, hogy milyen elképzelései voltak a szocialista gazdaságról, hogy valóban tarthatók-e ezek az elképzelések.³⁰

Most már lassan összefoglalhatjuk a megtett utat: a szocializmus politikai gazdaságtana nem lehetséges mint „kritikai elmélet”, mert nem lehet megkoncipiálni a marxizmus elmélet meghosszabbításaként. Hogy ezt esetleg valamilyen más megközelítéssel lehetne-e helyettesíteni, azt nem tudjuk (meg). Nem nehéz észrevenni, hogy ezen a ponton a marxizmus reneszánsza is megbukott: nem lehetséges a szocializmus politikai gazdaságtana mint a marxizmus alapokra épülő tudomány.

A marxizmus reneszánsza magától értetődően elfogadta, hogy lehetséges (lehetőségesnek kell lennie) a marxista logikának, esztétikának, etikának, pedagógiának stb. Az *Anti-Tőke* szerzői viszont egy transzcendentális kérdést tesznek fel: egyáltalán lehetséges egy ilyenfajta társadalomkép vagy társadalomelmélet? De itt egyszerre két dologról van szó.

(1) Közvetlenül a marxizmus elmélet kritikájáról, pontosabban a marxizmus elméletben lévő kritika kritikájáról. Ha nincs ez a kritika, vagy legalábbis érvénytelen ez a kritika, akkor az egész marxizmus koncepcióval súlyos bajok lesznek. „[Marx] fel akarja tárni a [tőkés] rendszer átalakításának elvi lehetőségét, s azokat a rendszer által életre hívott társadalmi erőket is, amelyek gyakorlatilag végrehajtják a szükséges forradalmi átalakítást.”³¹ Ha ez nincs, akkor nincs a kapitalizmuson túlmutató perspektíva, és a reálisan létező szocialista országok társadalmi berendezkedését egészen másképp kellene megközelítenünk. (Mintegy logikusan következett Bence György és Kis János következő könyvének témája: a „szovjet típusú társadalmak”). Ezeket a társadalmakat általában a központosított irányítórendszereken keresztül szokás meghatározni, bár ez sohasem lehet teljesen kizárólagos, mert mindig előfordulhatnak váratlan, előre nem látható esetek, véletlenszerű fejlemények stb.³²

(2) Az, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanát a marxizmus intenciók alapján nem lehet kidolgozni, azt is jelenti, hogy nem lehet kritikai tudománnyá tenni. A cím így ez is lehetne: *Miért nem lehetséges a szocializmus politikai gazdaságtana?* Legalábbis a marxizmus értelemben. Hiábavaló lenne tehát a szocializmus politikai gazdaságtanán a kritikai szempontokat számonkérni. A kritika kritikája így ha nem is váltja ki, de legalábbis tág teret nyújt az apológiába való visszazuhanás számára. Egy pillanatig sem kellene tehát azon csodálkozni, hogy a szocializmus politikai gazdaságtana úgy néz ki, ahogy kinéz. Térjünk vissza még egyszer a mottóra: „Természetesen [senki sem tagadhatja], hogy

30 Bence – Kis – Márkus 1992, 176.

31 Bence – Kis – Márkus 1992, 174.

32 Rakovski [Bence – Kis] 1983, 84.

Marx kritikai gazdaságtant akart alkotni.”³³ De ezzel itt, Magyarországon, a hetvenes évek elején már semmire sem megyünk. A (filozófiai) önértelmezésünk zsákutcába jutott. A szocializmus legitimációs alapja megingott. Ez a gondolat adja ennek a műnek a hallatlan jelentőségét és súlyát.

Bibliográfia

- Adorno, Theodor W. 2003. „Gesellschaft. Erste Fassung eines soziologischen Exkurses.” In *Frankfurter Adorno-Blätter VIII*, szerk. Rolf Tiedemann, 143–150. München: Edition Text+Kritik. DOI: <https://doi.org/10.5771/9783967075175-143>
- Bauer Tamás. 1982. „A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok.” *Mozgó Világ* 12/11: 17–42.
- Bence György – Kis János – Márkus György. 1992. *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest: T-Twins Kiadó – Lukács Archívum.
- Berei Andor, szerk. 1975. *A szocializmus politikai gazdaságtana*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Bertóti László – Erdős Tibor. 1975. *A kapitalizmus politikai gazdaságtana*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Buharin, Nyikolaj I. 1922. *Ökonomik der Transformationsperiode*. Hamburg: Verlag der Kommunistischen Internationale.
- Buharin, Nyikolaj I. 1988. *Töprengések a szocializmusról*. Ford. Bakos Károly. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János, szerk. 1989. *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján II.: Filozófusvita*. Budapest: Kelenföld Kiadó – ELTE. [<https://mek.oszk.hu/11000/11090/11090.pdf>] (2024.02.21.)
- Lange, Oskar. 1965. *Politikai gazdaságtan*. Ford. Nemény Vilmos – Erő Mátyás. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Lukács György. 1971. *Történelem és osztálytudat*, szerk. Vajda Mihály. Budapest: Magvető Kiadó.
- Lukács György. 1988. *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Luxemburg, Rosa. 1941. *Einführung in die Nationalökonomie*. Berlin: Verlag Dietz.
- Rakovski, Marc [Bence György – Kis János]. 1983. *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs: Magyar Füzetek.
- Vágvölgyi B. András. 2021. „Megélt gondolkodás.” In *Dunszt kultmag*, szerk. Beke Zsolt. [<https://dunszt.sk/2021/05/26/megelt-gondolkodas/>] (2024.02.21.)

33 Bence – Kis – Márkus 1992, 176.